

որեսը, մանաւանդ Պոմպէա, Սեսի-
նոն և Հերքուլանոն քաղաքները
իրենց քովի գեղերովը: Առնկըր-
նայ պատմել կամ երեւակայել թէ
ինչ եղած են ան տեղերուն խեղճ
բնակիչները. ինչպէս շփոթեր ու
անօգուտ տեղը փախչող փախչո-
ղի եղեր են: Ինչ ողբ, ինչ գո-
ռում գոչում եղած է ան սոսկալի
պատուհասին ատենը: Սէկը իր
հայրը կրկանէ, մէկը որդին, մէկը
մայրը՝ մէկալը աղջիկը. շատն ալ
կեանքերնէն յուսահատած՝ մէկ
վայրկեան մը առաջ մեռնինք խա-
լըսինք կրկանէին: Ա երջապէս եր-
կորդ օրը առաւօտ կըլլայ, ու արեւը
դեղնագոյն լուսով մը կըծագի խա-
ւարածի պէս. տեսնես որ ամէն բան
մոխրի մէջ թաղուեր է. իսկ ան եր-
կու քաղաքները բոլորովին գետնին
տակը անցեր են. Պոմպէան մոխրին
տակը թաղուեր է, Հերքուլանոն
ալ լաւային տակը: Ինչանկ մեծ էր
աս սոսկալի պատուհասն որ մարդու
մտքէն չէր կրնար անցնիլ թէ փորենք
բանանք աս քաղաքները: Դարեր
անցան, երկիրը շտկուեցաւ, անցուոր
դարձուոր կըկոխէին կանցնէին ան
երկիրներուն վրայէն, որուն տակը
երկու քաղաք ամբողջ կեցած էին:
Հազար եօթը հարիւր տարիէն ետքը
գտնուեցաւ Պոմպէան՝ երբոր մէկ
բանի երկրագործներէն Լափոլիի
տէրու թիւնը իմացաւ թէ պզտիկ կաս-
կարայ մը գտնուեր է Սարնոյ գետին
քովի եղած աւերակներուն մէջ: Ետ-
քը Պորպոնեան Կարոլոս թագաւորը
1748ին սիրտ ըրաւ ու հրաման հա-
նեց որ կարգաւորեալ կերպով ան տե-
ղուանքը փորուին. ասով Պոմպէա
քաղաքը բացուեցաւ:

Պոմպէային մէջի հնութիւնները
անանկ ամբողջ ու անարատ գտնուե-
ցան որ կարծես թէ բնակիչները դեռ
երեկուան օրը ձգեր ելեր են մէջէն:
Կեղեցիկ ու ընդարձակ տներ, կռա-
տուններ, փառաւոր թէատրոններ,
հասարակաց գերեզմանոցը հետա-

քրքրական տապանադիրներով, գե-
րեզմաններն ու ասոնցնման մնացորդ-
ները մարդուս միտքը կապչեցնեն.
բայց ասոնց մէկիկ մէկիկ ստորագրու-
թիւնը չենք կրնար հոս տեղս ընել՝
համառօտութեան համար: Սեռել-
ներուն սակաւութիւն գտնուելէն կի-
մացուի որ ժողովրդեան մեծ մասը
փախչելով ազատեր է. իսկ Հերքու-
լանոն քաղաքին մէջի մեռնողները ա-
նոնցմէ ալ քիչ են. կերեւոյ որ լա-
ւային կամաց առաջ երթալով ոչ
միայն ժամանակ գտեր են փախչելու,
հապա նաև մեծագին բաները ազա-
տեր են:

Ինչ դիպուածէն ետքը Սեսուվ
հազար տարիի չափ վառ մնացեր էր,
բայց ետքը ատեն անցնելով բոլորո-
վին մարեցաւ. անանկ որ 1611ին մար-
դիկ ինչուան լեռան վերի ծայրը բնա-
կութիւն շիներ են, ու հրաբուխին
բերնին տեղը մանր լիճեր ու անտառ
մըն ալ կայ եղեր: Ինչէն ետքը նորէն
բռնկեր է Սեսուվը երեսուն անգամի
չափ. ասոնցմէ երեւելիները 1631ին,
1794 ին, ու 1819 ին հանդիպածներն
են:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հայոց պատմի պարծանքները:

Սէկ թշուառութիւն մը չկայ որ
մարդուս այնչափ փնաս հասցնէ,
ինչպէս ան թշուառութիւնն որ չափէ
դուրս մեծ ու անդարմանելի կրկար-
ծուի: Ազգի մը մէջ ասանկ կարծիք
մը թէ որ հիննայ ու ցեղէ ցեղ անցնի,
ան ազգը պէտք է որ միշտ վերաւոր
սիրտ մը ունենայ, և ան թշուառու-
թիւնը ուրիշ զանազան թշուառու-
թեանց ալ պատճառ ըլլայ, և թէ որ
ազգը երջանկութի մըն ալ ունի նէ՝
ան առերեւոյթ թշուառութեւ մէջ
ընկղմի աներեւոյթ ըլլայ. ինչպէս մէ-
զը թեթեւ բան մըն է, բայց բոլոր

գեղեցիկ բնութեան դէմ վարագոյր կըլլայ, և ինչուան արեւուն ճառագայթներն ալ կըծածկէ մեր աչքէն : Եւսպիսի մէջ մըն է նաեւ ան ցաւալի կարծիքը որ մեր ազգայնոց շատին դիմացը պատած կերեւայ, ու չթողուր որ իր ազգին ու բուն հայրենեացը պարծանքները տեսնեն :

Շատ հեղ լսեր եմ աս խօսքերս . « Եւրոպայի հայաստան, ողորմելի հայեր, բոլոր ազգաց մէջ ցրուած ժողովուրդ հայերը ինչ են մեծ ազգերու դիմաց . անոնցմէ ալ մեծ մարդ ելեր է » ևն : Եւրոպայի յիշատակի խեղճ անիկայ է որ ասանկով իր թշուառութեանը դեղ թշուառութիւնը կառնէ : Եւրոպայի է կըսեմ այնպիսին, որովհետեւ այդպիսի խօսքեր զուրցելովը յայտնի կընէ թէ ամենեւին տեղեկութիւն չունի իր ազգին ու երկրին պատմութեանը : Եւրոպայի է, թէ որ քիչ մը նստէր մտածէր ազգին ու աշխարհքին գովելի յատկութիւնները, կարծեմ այնչափ կըզմայէր որ միտքը կըդնէր թէ Եւրոպայի ազգին պէս՝ Եւրոպայի հայերն ալ մեծ վախճանի մը համար ընտրեւոր ու միշտ պահպանեւոր է : Եւրոպայի է չեմ կրնար մէկ խօսքով իմ մտածմունքս ազգասիրաց բացատրել . հապա միայն զատ զատ խօսելով հայաստանի նշանաւոր պատահարներուն վրէ, յոյս ունիմ որ կարգացողը ինքն իրեն ալ կարգացածին իրաւունք տայ :

Ինչ որ մարդիկ միայն իրենց ներկայ վիճակէն չափելու ըլլային միշտ իրենց երջանկութիւնն ու թշուառութիւնը, խիստ քիչ մարդ կըգտնուէր աշխարհքի երեսը որ ինքզինքը թշուառութենէ ազատ կարենար սեպել, և ան համարմունքը երկարատեւ պահէր : Եւրոպայի համար ամէն ազգ ու ամէն մարդ հին ու նոր պարագաները մէկտեղ բերելով կըմտածէ՝ թէ ուրիշին և թէ իրեն յատուկ պարծանքները : Եւ թէպէտ հին պարծանքը մեծ օգուտ մը չընէր մարդու, բայց գոնէ սիրտ կուտայ ջա-

նալու որ իրեն նոր վիճակին մէջ ալ որչափ որ կարելի է՝ հին պարծանքին պատիւը պահէ : Եւրոպայի է, միայն ներկայ թշուառութիւնը մտածող ու ցած խոնարհութեան մը մէջ ընկող միշտ մարդը, ամենեւին վեհանձնական՝ առաքինական՝ ազնուական գործողութեան մը ձեռք չզարներ, ամէն բանի մէջ թոյլ կըլլայ, ամէն բանէ վախցող, ամէն բանի վրայ պաղ աչքով նայող, օտարին փառացը նախանձող, օտարին սովորութեանցը առանց ամբնջալու հետեւող, մէկ խօսքով ինքզինքը և իր ամէն բանը արհամարհող ու փճացնող : Շատ ցաւալի բան է որ մեր ազգին մէջ ալ շատ մարդ կայ աս պակասութեանը տէր . բայց մէկ կողմանէ ալ ուրախալին ան է որ աս պակասութեան դարմանը խիստ դժուարին չէ՝ մանաւանդ թէ այնչափ դիւրին է որ ինչուան կրնանք վախնալ որ չըլլայ թէ ազգային սուտ ու վնասակար խոնարհութիւնը վերցընենք ըսելով յանդուգն գոռոզութեան ու աւելի վնասակար հպարտութեան մէջ ձգենք այնպիսիները : Եւ և իցէ կերպով, մենք հիմակուհիմա մեր ազգին գլխաւոր պարծանքները քաղելէն ետքը, ուրիշ անգամ ամէն մէկուն վրայ զատ զատ ալ կըխօսինք :

Եւրոպայի նմանութեամբ ստեղծուած արարածը, քիչ Եւրոպայի, հայաստանի մէջ թագաւոր արարածոց դրուեցաւ . վասն զի ըստ հաւանական կարծեաց՝ դրախտին տեղը հոն էր, ուստի անկէ ամէն մարդկութիւն ու մարդավայել բաներ բոլոր երկրիս վրայ տարածուած կըլլան . և աս միայն բաւական էր հայաստանի յաւիտենական պարծանք ըլլալու : Եւրոպայի նոյն պարծանքը կրկին հաստատուեցաւ անտարակուսելի ճշմարտութեամբ, որ ջրհեղեղէն ետքն ալ Եւրոպայի որդիքը հայաստան բնակեցան, ու անկէ բոլոր աշխարհք ցրուեցան :

Եւսպիսի ալ ինքիւրմէ կըհետեւի երկրորդ պարծանքը՝ թէ հայոց լեզուն

աշխարհքիս առաջին լեզուն է . վե՞ր էրբոր մարդիկ հայաստանէն ցրուեցան ու լեզուներուն խառնուելովը զանազան ազգեր ձևացան, Վոյ և իրենց ցեղը իրենց առջի տեղը մնալով՝ յայտնի է որ իրենց լեզուն անփոփոխ պահեցին որդւոց որդի, ինչպէս որ ուրիշ անգամ կը բացատրենք :

Լեզամէն ինչուան Վոյ ինչ մարդավարութիւն կամ ինչ երեւելի բան որ եղեր է, բոլորն ալ հայաստանի սահմանին մէջ եղած ալ չէնէ՝ շատը հոն և անկէ ելած են : Սրհեղեղէն ետքը ինչուան ազգաց բաժանումը, «իի դար ըսուած միջոցը հայաստանի մէջ անցած է անտարակոյս . և որովհետեւ մարդուս բնութիւնը քիչ մը փոխուեր էր առջինէն, ան նոր վիճակին յարմար բաներն ալ՝ բնական է որ հոն տեղը հնարուած ըլլան : Վանի որ լստուած իրեն հաւատարիմ ժողովուրդ մը չէր ընտրած (ինչուան Լեւրահամ), շատ հաւանական է որ ճշմարիտ աստուածապաշտութիւնն ալ հայոց մէջ մնացած ըլլայ :

Բաբելոնի խառնակութենէն ետքը՝ հայկ Վոյայ թողանը թողը իշխանութեամբ հայաստան եկաւ, և Վոյ կամ իրեն տղաքը զինքը իրենց ցեղին գլուխ ճանչցան, և իր անունովը հայք ըսուեցան : հայկ առջինը եղաւ որ իր ազգը պաշտպանէ ու անիրաւ բռնաւորի դէմ կենայ : Սեր ազգին պատմութիւնը իրմէ սկսած սեպելով՝ սուրբ գրքէն ետքը էն հին և սոյոգ պատմութիւնն է : հայկին տէրութիւնը իր ցեղին մէջ 1810 տարիի չափ քշելով՝ աշխարհքիս վրայ էն երկայն թագաւորութիւններէն մէկը կըլլայ, մանաւանդ՝ թէ որ ամէն մեր նահապետներն ու թագաւորներն ալ հայկայ զաւկներէն էին, ինչպէս հաւանական է, անոր պէս երկայն յաջորդութիւն չէ եղած :

Վրիստոս մեր Լեգար թագաւորին գիր գրեց, ընծայ խաւրեց իր աստուածային պատկերը : Թագաւորական գլուխներու մէջ հայոց

թագաւորինը եղաւ առջինը՝ որ մկրտութեան ջրովը պայծառացաւ . թագուհեաց մէջ ալ Վրիստոսի սիրոյն համար առջի արիւն թափողը եղաւ սրբուհին Սանդուխտ :

Լյսպիսի եղական պարծանքներէն զատ՝ երկրորդական ու երրորդական պարծանքներն ալ տեսնելու համար հարկ չկայ որ մէկը կարգէ դուրս ազգասիրութեան մը սրատես աչքովը նայի . միայն չափաւոր տեղեկութիւն մըն ալ ունենալով մեր ազգին քաղական եկեղեցական և մատենագրական պատմութեանը, մեծ համարմունք կըստանայ ազգին վրայ, ինչպէս շատ մարդու վրայ տեսնուած է, և նաև օտարազգի անձանց վրայ :

Եւ մէկը որ այսչափ աստուածատուրեւ բնածիր լաւութիւնները կրնայ ճանչնալ, կրնայ ալ մտածել՝ թէ շատ դիւրին է ասանկ կատարելութիւններ ունեցող ազգի մը իր վրայ գլուխուած կամ զուրցուած պակասութիւնները՝ աշխատելով շտկել : Ինչ որ անանկ չըլլար, ես ալ հարկ կըսեպէի աս տեղս մէկէն յիշել նաև ան պակասութիւնները որ իրաւցընէ ունինք : Բայց չէ . հիմա աւելի լաւ կըսեպեմ որ ազգերնիս իր լաւութիւնները ճանչնայ, ետքը կամաց կամաց կատարեալ ըլլալու համար՝ ճանչնայ իր պակսութիւններն ալ, ու նոյն տաք սրտովը շտկէ :

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՍԱՐԴ չկրնար երեւակայել թէ որչափ կռիւներ, որչափ վէճեր, որչափ խռովութիւններ կը հանդիպին աշխարհքիս երեսը ամէն օր, որոնց պատճառը սւրիշ բան չէ՝ բայց եթէ իրարու խօսքին մտիկ չընել, իրարու խօսքը ծուռ հասկընալ, իրարու միտքը ծուռ մեկնել : Լյսպիսի թեթեւ պատճառէ մը շատ անգամ ահագին կռիւ կեղէ, կռոււտողները իրարու գլուխ կը պատռեն, իրարու աչքը կը